

KERKÜK VAKIFLARI (M.1500-1600)

Abbas ALPARSLAN*,1

Araştırma Makalesi

Takvim-i Vekayi
ISSN: 2148-0087

Basım (Published): 31.12.2021
Kabul (Acceptance): 14.12.2021
Gönderi (Submitting): 19.09.2021

Cilt (Vol): 9
No (Issue): 2
Sayfa (Pages): 95-114

Adres:
1 Selçuk Üniversitesi/ Yeniçağ
Tarih Bölümü
ORCID: 0000-0001-9224-9847

*Sorumlu Yazar (Corresponding);
E-mail: abbasneccar86@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Kerkük, Vakıf,
Osmanlı Devleti, Kerkük Vakıfları,
Zaviyeler.

TELHİS (ÖZ)

Kerkük, Osmanlı Devleti'nde önemli merkezlerden birisi olmuştur. Kerkük'te M.1500-1600 yılında kurulan dini ve sosyal boyutu olan kurumlar olarak değerlendirmek doğru olur. Şehrin gelişimi açısından önemli fonksiyonlar üstlenmiştir. Bu çalışmada XVI. yüzyılında Kerkük'te kurulmuş olan vakıflar hizmet alanları incelenmiştir.

KIRKUK FOUNDATIONS (M.1500-1600)

Research Article

ABSTRACT

Kirkuk became one of the important centers in the Ottoman Empire. It would be correct to consider them as institutions with a religious and social dimension that were established in Kirkuk in 1500-1600. has undertaken important functions in terms of the development of the city. In this study, the service areas of foundations established in Kirkuk between the 16 th century were examined.

KEYWORDS

Kirkuk, Foundation (waqf), Ottoman Empire, Kirkuk Foundations, Zaviyesr.

GİRİŞ

Arapçada ‘durdurmak, alıkoymak, hapsedmek’ anlamlarına gelen vakıf kelimesi, terim olarak Menfaati insanlara ait olmak üzere, bir malı Allah’ın mülkü olarak kabul edip ebediyen alıkoymaktır. Vakıf yapan kişiye vakıf, vakfedilen mala mevkuf, gelire tahsis edilen cihete mevkufun aleyh denil. Fertlerin menkul veya gayrimenkullerine toplumun menfaati için süreklilik taşıyan, dini,sosyal, ekonomik hizmetlere tahsis etmeleri suretiyle oluşan vakıf müessesesi, doğrudan İslamî bir müessese olmamakla birlikte İslam dini ile gelişmiş bir müessesedir (Hamza, 2006).

Vakıflar, Osmanlı Devleti’nde toplumsal, ekonomik ve kültürel hayattaki rolü ile bugün tahayyül edilemeyecek kadar geniş alanlara yayılmış ve fonksiyonları itibarıyla insan ve sosyal hayatın bütün cephelerini kuşatmıştır. Şu ifade vakıfların toplum hayatındaki yerini açıklamaktadır: Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve yükselme dönemlerinde sosyal hayatın en önemli kurumu olan vakıf müessesidir (Adnan,2011). Bu müessesenin Osmanlı döneminde çok büyük bir inkişafa mazhar olduğu, sosyal alanda, eğitim, sağlık, sosyal yardım ve sosyal güvenlik gibi en temel haklarının ötesinde mahalle fukarasına sakak verilmesi. Osmanlı Devleti toplumun tüm sosyal ihtiyaçlarını vakıflar yoluyla karşıladığından, “Osmanlı medeniyeti” için bir vakıf medeniyeti tabiri kullanılmaktadır. Vakıf müessesesi, 16. Yüzyıldan itibaren toplumun tüm ihtiyaçlarına cevap verebilen bir sosyal kuruluş hâline gelmiştir. Osmanlı Devleti’nde vakıflar çoğaldıkça gelirlerinin kontrolü zorlaşmıştır. Vakıflar gördükleri hizmetler itibarıyla; dinî, içtimai ve iktisadi vakıflar, mahiyetleri itibarıyla ise; hayrı, Zürrî (evlatlık) ve avarız vakıflar olmak üzere bir takım kategorilere ayrılmaktadır (Ziya, 1985).

Osmanlı Devleti’nde vakıflara büyük önemi verilmiştir. Özellikle de vakıf mefhumu geliştikten sonra vakıflara verilen değer ve önem artmıştır. Çünkü bu vakıflar, muhtelif alanlarda olumlu sonuçlar ortaya koymuştur. Bunun neticesinde ise somut gelişme olarak vakıfların sayıları ve infak olgusu gelişmiş ve artmıştır. Osmanlı şehirlerinin Fiziki yapısını oluşturan cami, mescit, zaviye, medrese gibi dinî ve içtimai yapıların inşası ve muhafazası vakıflar vasıtasıyla olmaktadır (Bahaeddin, 2003).Osmanlı Devleti’nde vakıf, toplumun benimsediği kültürün ayrılmaz bir parçası sayılmaktadır. Osmanlı vakıfları,

yeterli düzeyde gerçekleştirilmek istenen refah ve saadet düzeyine ulaşmak amacıyla bir şerr-i şerifi olarak çok dikkatli bir şekilde yönetilmiştir. Diğer bir ifade ile, toplumsal hayatın (Ziya, 2003) düzenlenmesinde önemli büyük bir rol oynamıştır. Toplumun tüm fertlerine bu vakıflar sayesinde ücretsiz hizmetler sunulmuştur (Muhammed, 2002). Tarihçi Yılmaz Öztuna “Toplumsal kurum ve kuruluşların yapmış olduğu tüm işler, vakıf müessesesi sayesinde yapıldığına” dikkat çekmiştir (Yılmaz, 1988). Bu kurum Osmanlı Devleti’nde insani ve sosyal kurumların en önemlilerinden biriydi. İnsanlar bu vakıflarda hayır işlerine koşar, güzel işler icra ederlerdi. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan bu yana hayır kurumları ülkenin her tarafında yaygın bir şekilde görülmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti’nde vakıf hizmetleri, tasauvurunun üstünde birçok alanda çeşitlilik göstermiştir. Örneğin; fakir kızların çeyizlerinin hazırlanması, mahkumların ve sıkıntıda olan kişilerin borçlarının ödenmesi gibi. Hayır kurumlarının başında ise; camiler, mescitler, zaviyeler, su sebilleri, okullar, fakirler ve yoksullar için imarethaneler (aşevleri), hastahaneler, hanlar, darülacezeler, fabrikalar ve diğer kurumlar gelmektedir. Vakıfa bir gelir tahsis edilmektedir. Fıkıh ilmine istinaden sahibi kurulduğu andan itibaren vakfın sahibi Allah-u Teala’dır. Ancak bazı vakıfların zamanla kamu hizmet içerikleri değişmiştir (Ahmed, 1996).

1. KERKÜK TARİHİ

Kerkük, (كركوك) kuzey Irak’ın doğusunda tarihi bir şehirdir. Şehir Zagros dağlarının eteklerinde deniz seviyesinden 310m. Yükseklikte kurulmuştur. Irak’taki Türk toplumunun en önemli kültür merkezlerinden biri olan Kerkük Musul’a 140 km., Bağdat’a ise 248 km. uzaklıktadır. Şehrin adı tarih boyunca farklı şekillerde geçer. Asur Hükümdarı “ Sartnabal’ın şehri ” anlamında kerh suluh (kerh = şehir). milattan önce II.yüzyılın ortalarında Arrapkha. Seleukoslar döneminde Seleukos, Sâsânîler tarafından kermakân. Süryânî ve Hıristiyan kaynaklarında Beyt-i Kermay, el-kerh olarak anılır. XIV. Yüzyılın sonlarına doğru burayı fetheden Timur döneminde şehir Kerkük şeklinde ilk defa Şerefeddin Ali Yezdi’nin tarihinde zikredilir. Şehrin kuruluş tarihi kesin olarak tesbit edilememişse de Asur Hükümdarı Sartnabal tarafından milattan önce 800’lerde Medyalılar’a karşı koyacak bir kale olarak kurulduğu tahmin edilmektedir (Abdürrezzak, 1958). Burası Asurlular’dan sonra Persler’in eline geçti, Makedonyalı İskender’in idaresinde bulundu. Bu dönemde Hıristiyanlık

da yayılmaya başladı ve şehir Nestûrîler'in önemli bir merkezi oldu. Hz.ömer'in kumandanlarından İyâz b. Ganm'in idaresindeki müslumanlar (642) yılında Kerkük ve civarını ele geçirdiler. Emeviler, özellikle de Abbâsiler döneminde önemli sayıda Türk nüfusu bölgeye yerleştirildi. Hamdaniler ve Ukayliler idaresinde bulunduktan sonra Büyük Selçuklular'ın hakimiyetine girdi. Begteginliler'in ardından Abbasiler'in idaresin giren Kerkük Moğol istilasını müteakip sırasıyla İlhanlı, Celayirli, Karakoyunlu, Ak koyunlu ve Safevî yönetimine geçti. Yavuz Sultan Selim devrinde, İran'a karşı Çaldıran zaferini kazandıktan sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethi için görevlendirdiği Bıyıklı Mehmed Paşa, Rebûlâhir 922'de (Mayıs 1516) Mardin Koç hisarı yakınlarında Safevîler'i kesin bir yenilgiye uğrattı Kerkük de dahil Mardin, Musul, Hasankeyf ve Rakka gibi yerleri alarak bölgede Osmanlı hakimiyetini sağladı. Fakat bölge üzerindeki Osmanlı- İran mücadelesi sırasında sık sık el değiştiren şehir. Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1534 tarihinde düzenlediği Irakeyn Seferi'nin ardından tam olarak Osmanlı idaresine girdi ve doğudan gelecek saldırılara karşı önemli bir savunma merkezi oldu. Bu sefer sırasında Kanûnî 17 Şevval 941'de (21 Nisan 1535) Kerkük'e gelmiş ve yirmi sekiz gün Gökyurt (Kızıl Köşk) menzilinde kalmıştır. Kerkük bundan sonra Musul ile Bağdat arasındaki ticaret yolunun önemli bir uğrağı konumunu da kazandı (Hüseyin, 1976). Şehirde birçok tarihi eser mevcuttur. Bunların başında Kerkük kalesi gelmektedir. Kale içinde Dânyâl, Mikail, Huneyn, Azriya adlı Yahudi peygamberlerine atfedilen türbe ve camiler, Meydan cami-i ve Şeyh Necib cami-i bulunmaktadır. Kale dışında İmam Kasım ve İmam Muhammed ile Ahı Hüseyin, Mevlevihanesi, Nakışlı Minare, kaysariyye denilen kapalı çarşı ile Kerkük Askeri kışlası gibi tarihi yapılarda mevcuttur (Suphi, 2007). Katip Çelebi Kerkük'ü şöyle anlatıyor: “Musul'dan iki merhale doğu tarafında, bazı tepeler içinde, düz bir yere düşer. Toprakta bir kaledir. Şehir sur içindedir. Arasından nehir geçer, hâlâ bu kale içinde şehir-i zor beyleri otururlar” (Çelebi Katip).

Osmanlı idaresi altına girdikten sonra 1534 Irakeyn Seferi ardından Bağdat fethedilip aynı adla bir eyalet teşkil edilince Kerkük de sancak merkezi haline getirilerek Bağdat eyaletine bağlandı. 1542 tarihli olduğu tahmin edilen Bağdat eyaleti kanunnamesine göre Kerkük, Bağdat eyaletinin bir sancağının merkeziydi. Bu tarihte Kerkük merkez nahiyesinin yirmi dört köyü

mevcuttu.1548 yılında Kerkük sancağı Kerkük ve Dakük adlı iki nahiyeden oluşuyordu. Kerkük nahiyesi sınırları içinde elli altı köy. Yedi taife(aşiret) bulunmaktaydı. Dakük'ta ise köy sayısı on sekizdi. XVI. yüzyılın ikinci yarsına ait sancak listelerinde Kerkük Bağdat eyaletine bağlı bir sancak olarak geçer (TKGM.KKA.,TTD). XVII.yüzyılda tutulmuş listelerde ise adına rastlanmaz. Bu muhtemelen Şehri-zor (Şehri-zol) Beylerbeyiliğinin aynı adlı sancağı ile birleşmesinden kaynaklanmıştır. Nitekim XVII. yüzyılın ikinci yarısında Şehri-zor eyaleti içinde zikredilir. XVIII. yüzyıl başlarında yıkıma uğrayan Şehri-zor'un yerine eyalet merkezi (paşa sancağı) oldu. Doğuda Musul, kuzeyde Diyarbekir, batıda Halep ve güneyde Suriye ile çevrili Zor sancağı ile isim benzerliğinden dolayı bilhassa yazışmalarda birine ait olan gittiğinden 25 Şâban 1310 / 14 Mart 1893 tarihinde adı tekrar Kerkük olarak değiştirildi (Hüseyin, 1975).

XVI. yüzyılında düzenlenen Arşivlerin kaynaklarında yer alan bilgilerde değerlendirilmiştir. Bu kaynakların arasında Kerkük'te bulunan vakıf kurumları hakkında bilgiler verilmektedir.

2. KERKÜK VAKIFLARI

Osmanlıların resmen tanıdıkları ve defterlere kaydettikleri bölgedeki vakıflar, Büyük Selçuklulardan İlhanlı, Celâyir, Timurlu, Karakoyunlu, Ak koyunlu ve Safevilere, onlardan da Osmanlılara intikal eden vakıflardır. Türk devletlerinin devamlılığını göstermesi bakımından önem arz eden bu durum, Osmanlıların millî hayatta maziye gösterdikleri mensubiyet duygusu ve akrabalık bağlarına özenin de bir ifadesidir (Ali, 2011). fethedilen bir yerdeki eski bir vakfın idaresine dokunulmaz ve hangi şartlarla kurulmuş ise o şartlar ile idaresinin devamı sağlanırdı. Bu itibarla özerk diyebileceğimiz bir statüye sahip olan vakıfların gelişmesi çok daha sağlıklı olmuş padişahlar bile vakıfların statülerini değiştirmek ve haklarını azaltmak gibi konularda kendilerini yetki sahibi olarak görmemişlerdir (BOA,DFE.TD). İncelediğimiz dönemde devletin genel yapısına uygun olarak Kerkük'te de birçok vakıf bulunmaktadır. Şehirde bulunan zemin kiralari ile bazı mezrea, cemaat, bağ ve bahçe gelirleri de ayrılmıştır. Kerkük'te bulunan İmâmzadeğân türbeleri ile ziyaretgâh olan mezarlar için değişik miktarlarda vakfedilmiştir.

Bu defterlerin kayıtlarına göre Kerkük vakıflarını şu şekilde incelemek mümkündür:

2.1. Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı

Osmanlı hükümdarlarının Yıldırım Bâyezid ve oğlu Çelebi Sultan Mehmed dönemlerinden itibaren Mekke ve Medine'ye sûrre alayları ile yardım yaptığı bilinmektedir. Osmanlılar, Mısır'ı aldıktan sonra, Memlukler tarafından her sene Haremeyn'e (Mekke-Medine) gönderilen sûrre vakıflarını devam ettirdikleri gibi buna pek çok ilaveler yapmışlardır. Osmanlı devletinde muhtelif bölgelerinde "Haremeyni's-Şerifeyn vakfı" 'na bir çok köy, mezrea, cemaat, bağ, zemin vs. yerlerinden elde gelirler tahsis edilmiştir. Haremeyne gönderilen bu para buralardaki cami görevlileri, peygamber makamının hademeleri, sadt, değişik memleketlerden hac niyetiyle veya yerleşmek üzere bu iki şehre gelenler ve oralarda yaşayan fakirler için harcanırdı (Yediyıldız, 1988). İncelenen tahrir defterlerinde, Kerkük'teki vakıflar içinde en fazla gelir tahsis edilen vakıf Mekke-i Şerif Vakfı'dır. Bu vakıf için kaydedilmiş şu şekilde gösterilebilir:

2.1.1. Evcüş köyü:

İsmi bir cemaatten almış olmalıdır. Çünkü Tahrir Defterlerinde Musul şehrine yerleşmiş bir cemaat olarak da geçmektedir (BOA, TT.d ,660:234). Musul merkezde oturan Evcüşlü cemaatinin kişi adları arasında da '- kulu' ekiyle yapılmış isimlerin çokluğu dikkati çekmektedir. 273 hane ve 114 mücerredten meydana gelen bu köyün ahalisi Türk'tür. Köyde 2 kethuda 1 çoban (râî), 1 katib, 1 demirci ve 1 ayakkabıcı vardır. Ayrıca köyde İmam İsmail Zaviyesine kayıtlı 53 hane ve 25 mücerred bulunmaktadır. Toplam 328 hane ve 139 mücerred bulunmaktadır. köy halkı Zeriri, Çalluca, Halve ve Sahteyn, Cevbetü'l-İsmail ve künbedcük çevliklerini tasarruf etmektedirler. Buğday, üzüm, arpa ve pamuk kozası yetiştirilmektedir. Zikredilen ürünlerle birlikte koyun, camus, kovan, nehir geçiş ücreti, çift, bostan, kışlak , bağ, ihtisab, badhava, arus ve boyahaneden 95.625 akçe vergi tahsil edilmekte olup 7.200 akçesi vakıf görevlilerine ve vakfin diğer masraflarına gitmektedir. Defterde hasıl : 95.625, masraf 7.200 ve ziyade 79.075 akçe kaydedilmiş olmasına nazaran , bu hesaba göre 9.350 akçelik bir fark ortaya çıkmaktadır ki, eğer hesaplarda yanlışlık yoksa bu meblağ İmam İsmail Zaviyesi'nin masraflarına

ayrılmış olabilir. Kalan79.075 akçesi Mekke-i Şerife vakfınıdır .Vakfin masraf bölümünde yer alan ‘ cihet-i sekkarı’ 1028 numaralı defterde ‘Sekkarlık ana derler ki Hlis ve Mehrud ve Tarik-i Horasan arklarının bendlerin bağlayan kimesne her 200 tagar galeden 1 tagar gale alurmuş .Sonra Bağdad hakimleri nısfın mal-ı mırı için alub mezkur sekkara virmişler. Şimdiki halde dahi bu vechile amel olunur (BOA, TT.d,1028:5) şeklinde açıklanmaktadır. 386 numaralı defterinde Evcüş köyünden 80.889 akçe ve bu köydeki çevliklerden 3.025 akçe olmak üzere toplam 83.914 akçe Mekke-i Şerif evkafı için hasıl kaydedilmiştir (BOA, DFE.TD,386:7).

2.1.2. Ba’ura köyü:

Dakük nahiyesinde bulunan bu köyde 2 hane ve 2 mücerred İmam Zeynü’l-Abidin neslinden 4 seyyid, 17 hane ve 1 mücerred olmak üzere 17 mezar hizmetlisi, 42 hane ve 7 mücerred vergi hanesi bulunmaktadır. Toplam olarak 61 hane ve 10 mücerred bu köyde oturmaktadır. Köy ahalisinin tasarrufunda Dere-i Ağluca ve Kumluca isimli iki mezranın yanı sıra Sultan Bey ve Şah İsmail’in vakfettiği iki bağ bulunmaktadır. Buğday, üzüm, arpa, pamuk ve kozası yetiştirilmektedir. Zikredilen ürünlerle birlikte ser tagar, büyük ve küçük baş hayvanlar, bağ, zemin, su ve bağçeden hasıl olan 10.243 akçedir,buda Mekke-i Şerif evkafına hasıl kaydedilmiştir (TKGM.KKA.,TTD.,111:79-80).

3. ZAVİYELER

Zaviye, herhangi bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara ücretsiz yiyecek, içecek ve yatacak yer sağladıkları, yerleşme merkezleri veya yol güzergâhlarındaki bina yahut bina topluluğunu ifade etmektedir. Zaviye, hângâh, ribat, asitâne, tekye(tekke) ve dergâh gibi muhtelif tabirler ile de ifade edilmiştir. Selçuklu ve Osmanlı zaviyelerinde; mescid, tevhidhane, türbe, derviş ve misafir odaları(hücreleri), mutfak ve erzak ambarı, hamam, ahırlar ve bazen bir kütüphane bulunmaktadır (Mustafa, 2014). Zaviyeler, sürekli ikamet eden dervişler için dini- tasavvufi eğitim / terbiye merkezi, okul, halka yönelik olarak şeyhin belli günlerde yaptığı vaaz ve nasihatleri ile eğitim, edebiyat ve müzik alanında yazılı kültürün kır merkezlerindeki en önemli temsilcisi olarak, birer halk eğitim ve kültür merkezi olmuşlardır (Ahmat, 1993).

Takvim-i Vekayi

Osmanlı döneminde yapılan arazi tahrirleri ile birlikte, tahriri yapılan bölgenin vakıfları ve bunların gelir kaynakları da ayrıntılı bir şekilde gösterilirdi. Bu tahrir defterlerinde zaviyelerin isimleri ile birlikte, gelir kaynaklar, burada görevli olan personelin isimleri ve günlük hesabıyla aldıkları ücretleri (cihet) de kaydedilirdi (Zaviye,473-474).

Kerkük'te 11 zaviye tespit edilmiştir. Bu zaviyelere vakfedilen gelir kaynakları köy, mezrea ve çiftlik vs. zeminlerinde elde edilen gelirlerdir (Bkz. Tablo 1) (BOA, DFE.TD.386;TKGM, KKA.,ED.,582,TTD.111;BOA,TT.d,660.).

Tablo 1. Kerkük'te Zaviye Vakıfları (1520-1575)

Vakfın Adı	Nahiyesi	Gelir Kaynağı	Gelir	Gelir	Gelir
			(akçe)	(akçe)	(akçe)
			1520	1546	1548
İmam Muhammed Seydi Battah Zaviyesi	Dakük	Zemin-i	1795	1000	1079
		Arz-ı	-	1000	1000
		Karye-i kilise	1795	-	1295
		Hane	25	25	
		Ser-tagar	51	51	
		Mevaşi	10	10	
		Mera-i	5	5	
		Ganem	32	32	
		Bağ	180	180	
		Hinta	675	675	
		Şa'ir	231	231	
		Hurma	-	300	
		Milkan-i	-	100	
		Cevzeka toplam		300	-
			5099	3609	
Şeh Kavvas Zaviyesi	Dakük	Zemin-i	-	-	978
		Ser tagar	45	-	-
		Hane- şümâr	108	-	-
		Mevaş-i	10	-	-
		Mera-i	7	-	-
		Hurma	140	-	-
		Bahayim	5	-	-
		Hinta	270	-	-
		Şa'ir	132	-	-
		Cevzeka	183	-	-
		Toplam		978	
Şeyh Hacı nesil Hazret-i İmam Abbas Zaviyesi	Dakük	Zemin-i	784	784	784
		toplam	784	784	784
Şeyh Macid-i Zaviyesi	Dakük	Mezrea-i Karye Babelan	1431	1431	-
		Toplam	1431	1431	-
Salbartu Zaviyesi	Kerkük	Mezrea-i Ali abad	1224	1224	1520
		Mezrea-i Narluca	120	114	1300
		Mezrea-i Şeyh Abdu'l Cebbar	334	114	500
		Toplam	1678	1452	3320
Şeyh Mekki (Alemdar-ı Hazret-i Resul) Zaviyesi	Kerkük	Mezrea-i Bostan	500	500	1000
			500	500	800
		Toplam	1000	1000	1800

Takvim-i Vekayi

Nure Zaviyesi	Kerkük	Hasıl,Hane,Ganem,Arus,Hınta ve Şa'ir	15702	15702	15702
Baba-Zünnün Zaviyesi	Kerkük	Mezrea-i,Hane,Arus,Hınta,Şa'ir,	21847	21847	21847
İmam İsmail Zaviyesi	Kerkük	Mukata'a boya hane Mukata'a ubur-ı şatt Mukata'a ihtisab Mukata'a bostan çayı Resm-i çift Kışlak Mahsul bağat Mücerred Bennak Arus Hınta Şa'ir Cevzeka Zürret Semsim küvvare camus ağnam Toplam	3600 400 400 3472 846 4100 2500 15196 15750 7781 7500 4424 84069	9000 500 500 1500 3640 192 5424 2000 11600 11350 3485 3000 3500 55591	12960 2160 1025 3360 150 14000 2250 20625 28800 6075 120 1000 2700 95625
İmam Kasım Zaviyesi	Kerkük	Mukata'a medbaga Mukata'a boya-hane Mukata'a baggalı Hane şumar Bağat Ser-tagar Hayyak Hayyat Öşr-i küvvare Mevaşi Toplam	- - - - - - - - - - -	- - - - - - - - - - -	15360 17400 60 920 2000 624 215 70 15 305 39969
Han-Ahmed Zaviyesi	Kerkük	-	-	-	-

Tablo'da görüleceği gibi, Kerkük'teki zaviyelerin vakıf gelirleri 784 akça ile 39969 akça arasında değişmektedir. Zaviyelere vakfedilen gelir kaynakları içerisinde ise köy ve mezrea gelirleri çoğunluktadır.

4. İMÂMZADEGÂN TÜRBE-MEZAR VAKIFLARI

Kerkük'te bulunan imâmzadegân türbeleri ile ziyaretgâh olan bazı imâmzadegâh mezarları için de vakıflar kurulmuştur. Gerek buralarda görev yapan cüzhân ve türbedar gibi görevliler için, gerekse bakım ve onarımı ile diğer giderleri için Kerkük'te karye-i ve mezra'a gibi vakfedilmiştir (Bkz. Tablo 2) (BOA, DFE.TD.,386;TKGM, KKA.,ED.,582,TTD.,111;BOA,TT.d,660.).

Takvim-i Vekayi

Tablo 2. İmâmzadegân Türbe ve Mezar Vakıfları(1520-1575)

Sıra No	Vakıf Adı	Nahiyesi	Gelir Kaynağı	Gelir Tutarı(akçe)				
				1520	1546	1548	1575	
1	İmam Zeynü'l Abidin mezarı Vakfı	Dakûk	Karye-i Ba'ura Cema'at(Sadat,Huddam,Re'aya) Hane şümar Mevaşi Mera-i Ser-tagar Bağ Mezra'a Dere-i Ağluca Hınta Şa'ir Cevzeka Arus Bağ Şeyh Mahmud Bağ Sultan ALİ Bağ Seyyid Murad Bağ Seyyid Mansur Bağ Pir Ahmed Bağ Şah hatun Karye-i Leylan : Hınta 1552 Şa'ir 891 Ser-tagar 237 Cevzka336 Toplam Tüm mezara sarf olunur	440 300 913 150 260 - 1283 660 252 511 72 200 5397		295 250 200 2000 1000 1047 498 100 3016 10243		
2	Şeyh Hasan Bey Alemdar-ı Hazret-i Resul mezarı Vakfı	Kerkük	Bir Feddan yer Bostan Toplam	1000 1000	1000 1000			
3	Hazret-i Hızır Nebi Makamı Vakfı	Dakûk	Bağ Bağçe-i küçük Abdal Toplam	1000 1000	1000	500 500		
4	Hazreti Danyal mezarı ve cami-i	Kerkük	Karye-i Bağ Toplam			500 100 150		

5. KURUCULARIN İSİMLERİ

Biz araştırmamızda yapılan bu tasnif bağlı kalarak, Osmanlı toplumunun yerel bir parçası olan Kerkük sancağındaki vakıf kurucularını izah etmeye çalışacağız. Kerkük'te “kişi adları” konusunda şu ana kadar hiçbir inceleme yapılmamıştır. Kerkük Tahrir Defterleri'nde geçen erkek şahıs adlarına göredir. Bu kayıtlarda geçen erkek isimleri, vakıf kurucularına göre daha geniş olup, toplumun tüm katmanlarını kapsamaktadır. Vakıf kurucularının bu isimlerden farkı, genel olarak vakıf kuran erkek – kadın herkesi kapsamaması, özel olarak ise, hayır yapma zihniyetine sahip olanlar ile vakıf kuracak kadar ekonomik bir güce sahip olanları kapsamamasıdır (Alkan, 81). Tahrirlerdeki isimler belli bir dönem ait olduğu halde belgelerde geçen vakıf isimleri Türk hâkimiyetinin başlangıcından önce 2015'lere uzanmaktadır. Tahrirlerdeki isimler ile vâkıflar arasındaki bu gibi farklılıklardan dolayı vakıf isimlerini sorgulayıp aradaki benzeyen veya farklılık gösteren yönlerini görmek istedik. (Bkz. Tablo-3) (TKGM.KKA.,TTD,111; ED.,582; BOA,DFE.TD.,386.).

Tablo 3. Vakıf Kurucularının İsimleri

	Vâkıf İsimleri	Sayısı	Oran %
Hz. Peygamber ve yakınlarına ait isimler	Mehmed	189	2.581
	Hüseyin	191	2.609
	Hasan	169	2.308
	Ali	163	2.226
	Kasım	38	0.519
	Abbas	34	0.464
	Abdullah	52	0.710
	Mahmud	60	0.819
	Ahmed	96	1.311
	Haydar	59	0.806
Kur'anda Geçen Peygamberlerin İsimleri	İbrahim	64	0.874
	Yusuf	47	0.642
	Halil	44	0.601
	İsmail	43	0.587
	İlyas	34	0.464
	Musa	33	0.450
	Nebi	38	0.519

Takvim-i Vekayi

Türkçe İsimler	İmamkulu	136	1.857
	Şahkulu	133	1.816
	Allahvirdi	47	0.642
	Alikulu	42	0.573
	Kara	41	0.560
	Şahvirdi	101	1.379
	Allahkulu	75	1.024
	Bayram	65	0.887
	Hüseyinkulu	56	0.765
	Budak	52	0.710
	Pirkulu	48	0.655
	Kulu	47	0.642
	Hankulu	47	0.642
	Oruç	34	0.464
Diğer	Hacı	36	0.491
	Ramazan	36	0.491
	Maksud	34	0.464
	Hızır	51	0.696
	Murad	51	0.696
	Veli	66	0.901
	Baba	95	1.297
	Şah	123	1.680
	Pir	85	1.161
	Şeyh	58	0.792
	Sultan	48	0.655
	Seyyid	42	0.572
	Piri	41	0.560
	Seydi	39	0.532
	Azine	39	0.532
	Nazar	38	0.519
	Derviş	35	0.478
	Cuma	32	0.437
Yar	31	0.423	
Üveys	31	0.423	
Kubad	30	0.409	
Toplam	3.319	45.316	

Yukarıdaki en fazla kullanılan 52 isim arasına 14 Türkçe isim girmiştir. Bakıldığı zaman bölgenin genellikle Anadolu'da ve tamamı Türklerden meydana gelen herhangi bir bölgeden farksız olduğu ortaya çıkmaktadır.

6. KURUCULARIN LAKAPLARI

Lâkap, bir kimseye veya bir aileye kendi adından ayrı olarak takılan ve isminin önünde söylenen, o kişinin veya ailenin bir özelliğinden kaynaklanan addır (Alkan, 85).

Tablo 4. Vakıf Kurucularının Lâkapları (TKGM.KKA.,TTD.,111; ED.,582 ; BOA,DFE.TD.,386)

Lakaplar	Sayısı
Şah	123
Şahkulu	133
İmam	145
İmamkulu	136
Seyyid	42
Seydi	39
Derviş	35
Hacı	36
Pir	85
Pirkulu	48
Şeyh	58
Toplam	879

7. VAKIF GÖREVLİLERİ VE İDARESİ

Vakıflarda, vakfın hizmet çeşidine göre pek çok görevli bulunmaktadır. Bu görevliler, vakfın gelir miktarına göre ve belgedeki belirtilen miktarlarda ücret almakta idiler.Vakıf çalışanlarının ücretleri, vakfın gelirine göre değişmektedir. Ancak, bu görevliler sadece vakıflarda aldıkları ücretlerle (cihet) geçinmeyip, kendilerine buğday, elbise vs. gibi aynı yardımlar da yapılmaktaydı (Mustafa, 1992). Aşağıdaki tabloda Divanı El-Vakfi Sünni Arşivi, Sınırlamalar ve Kayıtlar Müdürlüğü,1785 numaralı deftere göre Kerkük'te1523-1592 tarihleri arasında bulunan çalışan görevliler ile bunların aldıkları ücretler verilmiştir.(Bkz.Tablo -5).

Tablo 5. Vakıf Görevlileri ve Aldıkları Ücretler(1523-1592)

Görevi	Günlük Ücret Akçe				
	1523	1540	1558	1575	1592
Mütevelli	5	8	8	10	-
İmam	3	6	6	7	-
Müezzin	-	5	6	-	-
Ferrâş	2	2	2	3	-
Hatib	4	4	5	10	-
Huffaz	10	7	7	11	-
Katib	-	3	3	4	-
Cüzhân	-	10	13	13	-
Cibayet	2	1.5	1.5	1.5	-
Nezâret	-	3	4	5	8
Hademe	1	1	2	3	1
Yasinhân	2	2	4	4	5
Mi'mârî	1	1	-	2	2
Türbedar	-	-	5	2	-
Aşirhân	2	3	2	-	-
Toplam	32	55.5	68.5	75.5	16

Bu tablodan vakıf 'ın şehri inşa etmedeki rolünü ve insanların iş bulmalarına yardımcı olduk. Ama vakfın idaresi, mütevelli vakfın şartları doğrultusunda kadı tarafından tayin olunur ve vakıf işlerini vakfiye şartları ve şer'î hükümler doğrultusunda idare ederdi. Görevleri, vakıfların muhafaza ve imarı, görev yapacak personelin seçimi, gerekli, tasarrufların yapılması, vakfın yararına olan işlerin yapılarak elde edilecek gelirin görevlilere ve mevkufun aleyhe dağıtılması olarak özetlenebilir. Nazırın görevi ise, mütevellinin yaptığı işleri denetlemektir. Şu halde, nazır, bir vakfın idaresinde kuvve-i kanunîye'si, mütevelli ise kuvve-i icraiye'si mesabesinde idi. Mütevelli ve nazırların yetkilerini tayin eden kanun, öncelikle “şart-ı vakıf”a, ikinci olarak “teamül”e ve son olarak da “rey'-i hakim”e dayanmaktaydı (Alkan, 90).

8. KERKÜK'ÜN FİZİKİ YAPISI

8.1. Kale

Kale, Ortaçağ şehirlerinin önemli bir parçasıydı. Bu çağda şehirler kale, iç-şehir ve dış şehirden teşekkül ediyordu. Bazen Ulu Camii, hükümet dairesi ve mahalleleri de ihtiva eden kale, İç-şehrin(Medine-Şehristân) ortasında bulunuyordu. Surlarla çevrili olan bu asıl şehir, büyük kapılar ile dışarıya bağlanıyordu (Osman, 1980). Kerkük kalesinde İlyas Peygamberin mezarı ve Ulu cami (Cami-i Kebir) vardır. Kerkük kalesinin eskiden bir kapısı mevcut idi. Sonradan dört kapı daha yaptırıldı. Bunlar Şehidler köprüsü tarafında, Yedi Kızlar, Çift Kahve, Top ve Helvacılar çarşısı tarafından ve Tapakçalı köprüsüne nazır olan kapılardır (Nilüfer, 1999). Münşiu'l Bağdadî ve Evliya Çelebi, Kerkük kalesini şöyle anlatıyorlar: "Kale bir tepe üzerinde, şehir ise etrafında idi, Kale halkının çoğu Türktür. Şafii ve Hanefi mezhebinde idiler". 1540 yılında Kerkük'ün kale dizdarı Sinan Bey idi. Kale mevâcibi günde 23 akçe ve ayda 2480 akçe oluyordu. Aynı yüzyılda Şah Ali kale kethüdası görevinde bulunuyordu. Kale muhafızlarının mevâcibi 70992 akçe olarak kaydolunmuştur (Bayatlı, 133). Divanı El-Vakfı Sünni Arşivine göre, Kerkük kalesine araştırma dönemimizde tespit ettiğimiz bir cami Nebi Dânyâl Cami-i ait vakıf kayıt bulundu. 1555 tarihinde Laylân köye Kerkük merkez ilçesine bağlı, bir Bostan (Bağ) 6384 akçelik geliri vakfedilmiştir. Bu meblağ günlük hesabıyla (fi yevm) değişik oranlarda muhtelif görevli ve giderlere harcanmaktadır, bu şekilde: Tevliyet 8 akçe, İmam 5 akçe, Ferraş 2 akçe, Hitabet 4 akçe (D.14752-6:53). Kerkük'te durum bu açıklamalardan farklı değildi. Şehrin coğrafi konumundan dolayı ticari ve sınaî faaliyetler büyük bir canlılığı sahne olmuştur.

8.2. Mahalle

Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Şehirlerde en temel birim olan mahalleler genellikle dini kurumların da pazarların çevresinde oluşmaktaydı. Her mahalle, kendi gelenekleri ve hayat tarzı ile ayrı bir topluluktu. Mahallenin sakinlerin dini inanç, ekonomik meşgale ve komşuluk ilişkileriyle birbirlerine

bağlanmışlardı. İbadet yeri ya da Pazar yeri, topluluğun merkezini oluşturur, burası gerektiği zaman mahallelinin ortak çabalarıyla genişletilebilirdi. Şu hâlde mahalle, şehir hayatının fiziki merkezi olduğu kadar, belirli bir millet, lonca ya da tarikatın yerel bir birimiydi. Her mahalle kendi çeşmelerine, okullarına, cami ya da kiliselerine sahipti. Bu ortak kurumlar varlıklarını vakıflar yoluyla sürdürüyorlardı (Alkan, 274). Şehrin nüfusuna gelince, elimizde mevcut olan arşivlerin defterlerindeki kayıtlardan aldığımız rakamları nüfusa çevirdiğimizde; farklı tarihli 7320 kişilik bir nüfus tespit edilmiştir, 6990 müslim, 330 gayrimüslim (Hıristiyan 180 kişi, 150 kişi Yahudi) (TKGM. KKA.,TTD.,111; ED., 582; BOA, MAD.,17895; TD.,386). XVI.yüzyılında tapu tahrir defterinde Kerkük'ün mahallelerine ait hiçbir kayda rastlayamadık, ama XVII. yüzyılında ikinci yarısından kayıt olan on dört mahalleli şehir yapısına sahip olmuştur (Vehbi, 2017).

SONUÇ

Sonuç olarak Osmanlı devleti kendisinden önceki diğer İslam devletleri gibi vakıf konusuna önem vermiş ve kuruluşundan itibaren devletin siyasî ve iktisadî gelişmesine paralel olarak vakıf müesseselerinin sayısı da artmıştır. Osmanlı devleti burada yaşayanların hayat tarzları ve uygulamalarına karışmayıp hemen hemen aynı bırakmıştır.

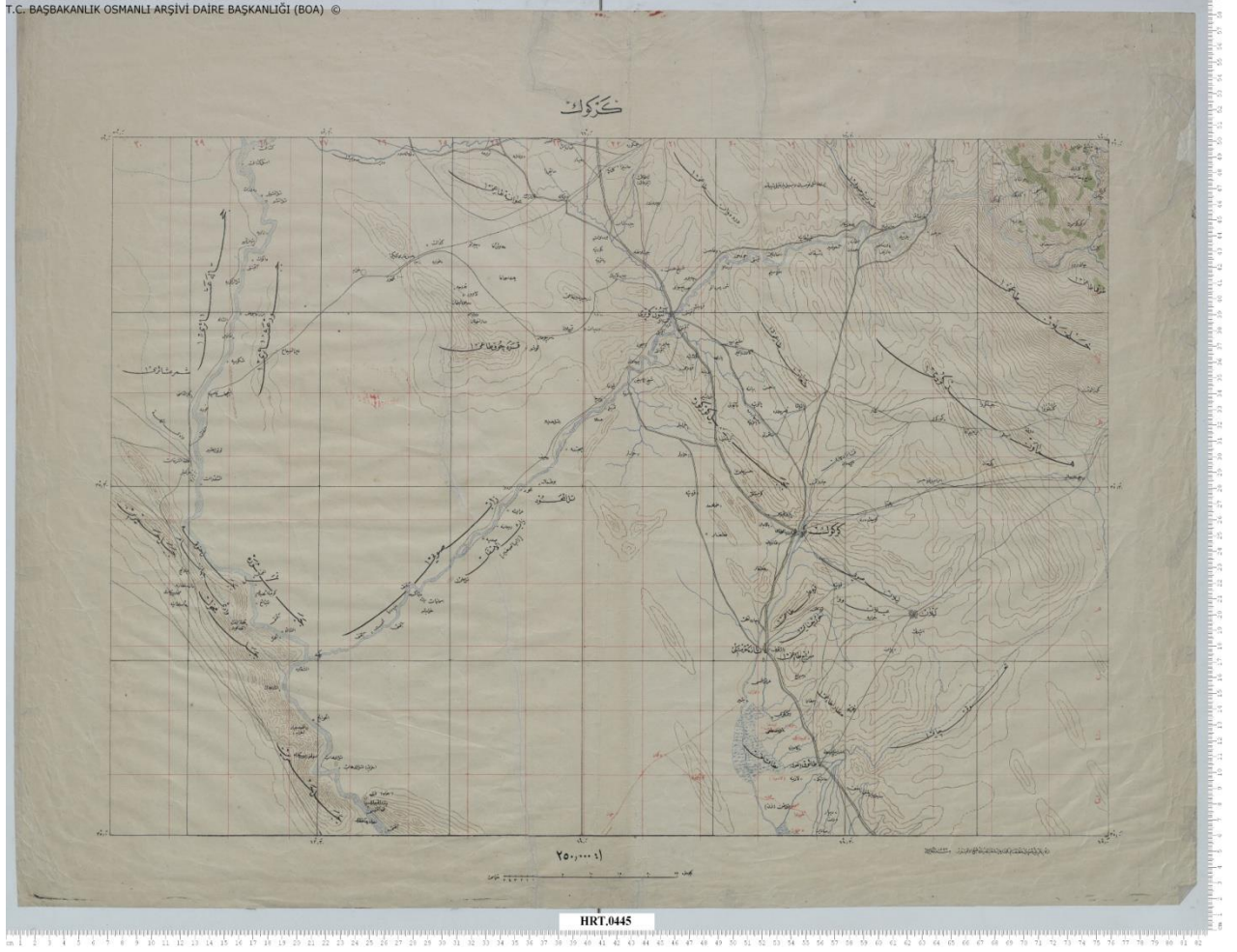
Tablolardan anlaşıldığı gibi Kerkük'te zaviye ve mezar ortak vakıfları birinci sırayı almakta, zaviye, mezar ve cami vakıfları bu grubu takip etmektedirler.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Kerkük vakıflarının tamamı Osmanlı hakimiyeti öncesine aittir. Kerkük'ün özelliği ise; bir vakıf şehri olmasıdır. Nitekim Cami, zaviye gibi dini ve sosyal müesseselerin tespit edilen sayısı 19 civarındadır. Ayrıca Kerkük'te bulunan İmamzadegân türbe ve mezarları için de vakıflar kurularak bakım, onarım ve görevlilerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılamıştır.

Osmanlı fethinden sonra Kerkük'te medreselere ve camileri ait kayıtlar hemen hemen yoktur, çünkü medreselere ait bilgiler yazılmıyordu veya yazılmasına gerek görünmüyordu. Ayrıca, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kerkük valileri İran ile devamlı olarak savaşıyorlardı, dolayısıyla bu savaşlar ilmî inkişafı da etkisi altında bırakıyordu. Bunlardan başka 660 no'lu tapu tahrir defterinde hiçbir kayıt Kerkük vakfına ilgili olmamış sadece Evcüş Cemaati hariçtir.

EKLER

EK (1) Kerkük Haritası

BOA.HRT.,445

KAYNAKÇA

- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TKGM, KKA), Tapu Tahrir Defteri (TTD.) No: 111., Evkaf Defteri (ED.) No: 582.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) , Defter Hane-i Amire Tahrir Defteri (DFE. TD.) No: 386.
- Maliye Müdevver Defteri (MAD.) No: 17895., Tapu Tahrir Defteri (TTD.) No: 1028, 660.
- Divanı El-Vakfı Sünni, Sınırlamalar ve Kayıtlar Müdürlüğü Arşivi: Defter No: 1785, 14752-6.
- Alkan, Mustafa (2014), Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir, Ankara.
- Akgündüz, Ahmed (1996), Vakıf Müessesesi, İstanbul.
- Arnavut, Muhammed (2002), Osmanlı Devletinde Vakıf, Evkaf Dergisi, Kahire.
- Bayatlı, Nilüfer (1999), XVI. yüzyılda Musul Eyâleti, Ankara.
- Bilgili, Ali Sinan (2011), İran Azerbaycan Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları XVI.-XVIII. Yüzyıllar, Ankara.
- El-Hasanî, Abdürrezzak (1958), Tarihu'l-İrak Kadimen ve Hadisen, Bağdat.
- El-Kahwati, Hüseyin (1975), I. ve II. Osmanlıları Arasında Irak Tarihi 1534-1638, Y. Lisans, Bağdat Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bağdat.
- Ertem, Adnan (2011), Osmanlıdan Günümüze Vakıflar, Vakıflar Dergisi, sayı : 36, Ankara.
- Evliya Çelebi (2012), Kerkük'te IV. Kal'a-ya Kerkük'ü Ziyaret, Kardeşlik Dergisi, sayı 53, 14. yıl, İstanbul.
- Günay, Vehbi vd (2017), Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği), Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı III, İzmir.
- Katip, Çelebi (1145), Cihannuûmâ, Bayezid Kütüphanesi, No. 4678, İstanbul.
- Kazıcı, Ziya (1985), İslam ve Sosyal Açından Vakıflar, İstanbul.
- (2003), Osmanlı Vakıf Medeniyeti, İstanbul.
- Keleş, Hamza (2006), Erzurum Vakıfları H.988 (M.1580-1581) Tarihli Evkaf Defterine göre, Ankara.
- Ocak, Ahmet Yaşar vd (1993), Zaviye – İslam Ansiklopedisi, c.13, İstanbul.
- Öztuna, Yılmaz (1988), Osmanlı Devleti Tarihi, c.2, İstanbul.
- Öztürk, Mustafa (1992), Bursa'da Hububat Fiyatlar, Tarih İncelemeleri Dergisi, VII., İzmir.
- Saatçi, Suphi (2007), The Urban Fabric and Traditional Houses of Kirkuk, İstanbul.
- Turan, Osman (1980), Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti, İstanbul.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1988), Vakıf-İslam Ansiklopedisi, c. 13, İstanbul.
- (2003), XVIII. Yüzyılda Türkiye de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Yurdaydın, Hüseyin (1976), Nasuhü's-Silahı (Matrakçı), Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han, Ankara.